Jan Luiten van Zanden
met medewerking van
Sarah Carmichael

dochters van Lucy

De geschiedenis van
de **vrouw-manverhouding**
vanaf de eerste vrouw

2024 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2024 Jan Luiten van Zanden
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Omslagbeeld Nevena Tsvetanova/Alamy Stock Photo
Foto auteur Bob Bronshoff
Kaarten Yde Bouma
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5674 9

1

Het huwelijk van Ghulam Haider

Ze zitten naast elkaar onder een baldakijn om het bijzondere moment van hun huwelijk te markeren. Hij, met een grijze baard zoals je die zoveel in Afghanistan ziet, kijkt nors voor zich uit. Het lijkt of hij zich afvraagt hoelang dit nog gaat duren. Zij kijkt schuw naar hem, terwijl ze zich tegelijkertijd van hem afkeert. Het lijkt of zij zich afvraagt waarom dit moet gebeuren. Ze stralen beiden uit dat ze niets met elkaar hebben. Behalve dan dat ze naast elkaar zitten onder een baldakijn.

Het is een aangrijpende foto, zo'n twintig jaar geleden gemaakt door de Amerikaanse fotografe Stephanie Sinclair als onderdeel van een project over kindhuwelijken. Het vat de grote vragen van dit boek, zoals ik nog zal uitleggen, goed samen. Maar ik kan de foto hier niet laten zien, want het gebruik ervan is door Sinclair aan banden gelegd – in feite is dit doordringende beeld aan zijn eigen succes ten onder gegaan. Maar u kunt de foto makkelijk vinden als u 'child marriage new york times' googelt; de eerste publicatie was in *The New York Times* van 9 juli 2006. De rode baldakijn springt meteen in het oog.

Toen deze foto ergens in 2006 werd genomen in de

provincie Ghowr, Afghanistan, kende het geportretteerde stel elkaar niet en hadden ze weinig gemeen. Ze hadden elkaar nooit ontmoet, nooit met elkaar gesproken. Ze wisselden geen berichten, foto's of favoriete liedjes uit, en toch zie je ze op deze foto op hun trouwdag. Het meisje (Ghulam Haider, elf jaar[1]) had alle reden om niet te glimlachen. Ze zou toetreden tot het huishouden van haar man (Faiz Mohamed, veertig jaar) als zijn tweede vrouw, daarbij wedijverend om de genegenheid en de bestaansmiddelen die Faiz te bieden had. Dit huwelijk maakte duidelijk dat ze het bezit was geweest van haar vader en nu als zodanig was overgedragen aan haar echtgenoot. De fotografe nam de bruid op een gegeven moment tijdens de trouwdag in 2006 apart om haar te vragen wat ze die dag voelde. 'Niets,' antwoordde het verbijsterde meisje. 'Ik ken deze man niet. Wat moet ik voelen?'[2]

We beginnen met deze foto omdat hij perfect illustreert wat we in dit boek behandelen, namelijk de complexe wisselwerking tussen de positie van de vrouw, genderongelijkheid[3] en economische ontwikkeling. Dit huwelijk werd niet geboren uit liefde, maar uit armoede; niet geboren uit een vrije keuze van gelijken, maar uit ongelijkheid. Armoede verbond deze vreemde bedgenoten in die zin dat hun huwelijk was gearrangeerd om de gokschulden van Ghulams vader te vereffenen. Maar dat is slechts de meest directe manier waarop economische onderontwikkeling deze twee bij elkaar bracht. Een ander aspect van onderontwikkeling dat een schaduw werpt op dit huwelijk is de waarde die wordt gehecht aan

Ghulams jonge leeftijd. Met haar elf jaar had ze haar hele vruchtbare leven nog voor zich. De mogelijkheid om veel kinderen te krijgen wordt op het Afghaanse platteland gezien als een pluspunt, waardoor de prijs die Ghulams vader voor haar kon krijgen hoger was. Alleen al het feit dat ze kon worden uitgehuwelijkt zonder dat er rekening hoefde te worden gehouden met haar mening is een ander facet van onderontwikkeling. Volgens Nobelprijswinnaar Amartya Sen betekent ontwikkeling het creëren van betere omstandigheden waarin mensen vrijelijk beslissingen kunnen nemen over hun leven; een concept dat wordt aangeduid als *agency*.[4] Het is een begrip dat we in dit boek regelmatig zullen gebruiken. Duidelijk is dat Ghulam eigenlijk geen zeggenschap had over dit huwelijk of over haar leven daarna.

Armoede alleen kan natuurlijk niet verklaren waarom de gewoonte om zulke jonge meisjes uit te huwelijken voorkomt in Afghanistan, terwijl het in westerse landen als Denemarken of Nederland ongehoord is. Huwelijkspraktijken komen niet alleen voort uit economische factoren, maar hoe kunnen we dit verschil dan verklaren? Sommigen beweren dat de islam de schuldige is. Het kindhuwelijk is een populaire stok voor islamofoben om de islam mee te slaan. Kindhuwelijken komen echter ook op grote schaal voor in het hindoeïstische Noord-India en waren heel gewoon in het confucianistische China. Religie kan dus nog een deel van het verhaal vertellen, maar is op zichzelf niet genoeg om te verklaren waarom Ghulam die dag in 2006 op haar bruiloft was in plaats van op school.

Als ze naar school was geweest, had ze nu misschien haar droom kunnen waarmaken om lerares te worden, maar haar opleiding werd opgeofferd voor haar gedwongen huwelijk: getrouwde vrouwen gaan niet naar school, zo is de regel in Afghanistan. Het is onwaarschijnlijk dat ze in staat zal zijn om voor de scholing van haar kinderen te zorgen, waardoor de armoedecirkel blijft voortduren. Het is ook onwaarschijnlijk dat ze veel invloed zal hebben op het runnen van het huishouden, aangezien haar man veel ouder en ervarener is en ze 'maar' de tweede vrouw is. Studies hebben aangetoond dat de vruchtbaarheid hoog is in sterk patriarchale huwelijken met een groot leeftijdsverschil tussen de partners en een lage huwelijksleeftijd van de vrouw.[5] In zulke 'vruchtbare' huishoudens zijn er te weinig middelen om alle kinderen naar school te sturen. Uit dezelfde studies blijkt dat gezinnen waarin vrouwen zeggenschap hebben veel minder kinderen geboren worden en ze vaker en langer naar school gaan. Met minder monden te voeden is er meer tijd en geld beschikbaar voor de opleiding van elk kind. Op deze manier is Ghulams vroege huwelijk zowel een symptoom als een oorzaak van onderontwikkeling en belemmert het de vorming van het menselijk kapitaal van haarzelf en haar kinderen.

Het geval van Ghulam is niet uniek. Velen ervoeren de vicieuze cirkel van economische en seksuele overheersing die begint en eindigt in armoede. Veel andere vrouwen waren (en zijn nog steeds) even machteloos en moeten gehoorzaam zijn aan hun vaders, broers en echtgenoten. De ongelijke machtsverdeling in het huis-

houden staat bovendien niet los van de ongelijkheid in de samenleving als geheel. Er is een nauw verband tussen de manier waarop macht wordt verdeeld op het microniveau van het huishouden en op het macroniveau van de staat. Wat dit veroorzaakt is niet helemaal duidelijk, maar zoals we zullen zien gaan patriarchale huishoudens en autoritaire staten hand in hand, terwijl empowerment van vrouwen thuis gepaard gaat met democratische verhoudingen in de rest van de samenleving. Het kindhuwelijk van Ghulam is dus geworteld in heel ongelijke sociale en politieke verhoudingen.

Opzet van het boek

Dit boek onderzoekt welke normen en waarden een huwelijk zoals dat tussen Ghulam en Faiz in sommige delen van de wereld mogelijk maken en in andere ondenkbaar. Het herleidt deze 'instituties' (zoals economen deze 'spelregels' van het maatschappelijk verkeer noemen) tot hun historische wortels en laat zien hoe ze zich over de wereld verspreidden. Daartoe reizen we terug in de tijd naar de periode voor het ontstaan van de landbouw, toen samenlevingen van jager-verzamelaars meestal geringe (of geen) sekseongelijkheid kenden. Illustratief is dat deze jager-verzamelaars godinnen vereerden, wat vermoedelijk wijst op de sterke positie van vrouwen in dit type samenleving. Deze godinnen gingen ondergronds toen er zo'n vijfduizend jaar geleden steden en staten ontstonden, hoewel ze soms – bijvoorbeeld in de gedaante van de maagd Ma-

ria – weer boven kwamen. We zullen zien dat ideeën over genderrollen een andere vorm aannamen in de centra van vroege verstedelijking (Mesopotamië, Egypte, India en China) dan aan de randen van Eurazië (West-Europa, Japan, Zuidoost-Azië). Deze vroege verschillen blijven bovendien hun stempel drukken op de samenleving van vandaag. Het ruimtelijke patroon van genderongelijkheid dat we nog steeds kennen, met het kerngebied van de antieke beschavingen tussen het Midden-Oosten en China als meest patriarchale regio, is lang geleden ontstaan en kent een hoge mate van stabiliteit; het kindhuwelijk van Ghulam speelt zich niet voor niets in Afghanistan af.

Het tweede deel van ons verhaal gaat over religie. Is het inderdaad de islam die Ghulam tot een vroeg huwelijk heeft gedwongen? Moderne religies ontstonden lang na de opkomst van steden en staten die in hoofdstuk 3 wordt geschetst. De positie van vrouwen in het Midden-Oosten was al behoorlijk zwak in vergelijking met hun tegenhangers in de Keltische en Germaanse stammen in West-Europa, lang voordat er zelfs maar sprake was van het christendom of de islam. We zullen in hoofdstuk 3 en 4 laten zien dat religie, normen en waarden over gender en familie en de samenballing van macht en hiërarchie samen evolueerden. Het christendom was daarbij – misschien verrassend – relatief vrouwvriendelijk, terwijl de islam aansloot bij de patriarchale samenlevingen van het Midden-Oosten.

In het hoofdstukken 4 en 5 gaan we in op de economische en politieke implicaties van deze verschillen in fa-

miliesystemen. We maken het punt dat ons begrip van de economische wereldgeschiedenis van de laatste duizend jaar onvolledig is zonder rekening te houden met verschillen in vrouwelijke agency. Een van de argumenten daarvoor is de omkering in de economische geografie van Eurazië in de laatste vijfhonderd jaar. Tot het jaar 1500 n.Chr. was de lange gordel van stedelijke samenlevingen die zich uitstrekte van de Middellandse Zee tot de Yangtzedelta in China het centrum van wereldhandel en innovatie. West-Europa en Japan waren onderontwikkeld vergeleken met deze centra van verstedelijking en commerciële uitwisseling. Het was China waar de boekdrukkunst, het papier, het kompas, papiergeld en het buskruit werden uitgevonden (en de geweren en kanonnen om er gebruik van te maken). Europa kopieerde deze innovaties met grote vertraging. Deze situatie veranderde na 1500 in wat economisch historici de 'Kleine Divergentie' en de 'Grote Divergentie' noemen. De Kleine Divergentie vond plaats rond de Noordzee en begon na 1350. Nadat de Zwarte Dood de bevolking van Europa decimeerde, werd economische ontwikkeling steeds meer afhankelijk van innovatie, vorming van menselijk kapitaal en deelname aan de markt. Samenlevingen waarin vrouwen een sterkere positie hadden (vooral Engeland en de Lage Landen) profiteerden op veel grotere schaal van deze ontwikkelingen dan hun patriarchale concurrenten, waar vrouwen een beperkte rol in economie en samenleving speelden. De Kleine Divergentie betekende dat in het gebied rond de Noordzee een veel dynamischere economie ontstond, mede

dankzij de sterke positie die vrouwen in deze samenlevingen innamen.[6] Na 1750 luidde de industriële revolutie in dit gebied de Grote Divergentie in, waarbij West-Europa, Noord-Amerika en na enige tijd ook Japan economisch zeer succesvol werden en het eens zo almachtige Euraziatische centrum achterbleef. De agency van vrouwen heeft dus een grote invloed gehad op economische ontwikkeling en is een van de factoren die de dramatische ongelijkheid in de huidige wereldeconomie helpt verklaren.

We sluiten af met een hoofdstuk waarin we de ontwikkeling van genderongelijkheid in West-Europa in de negentiende en twintigste eeuw volgen. Na 1600 wordt de vrouw eerst geleidelijk teruggedrongen uit de economie en de samenleving door het steeds dominanter worden van het kostwinnermodel, maar later, in de tweede helft van de twintigste eeuw, maakt zij een ijzersterke comeback. De recente genderrevolutie betekende – althans in grote delen van de wereld – een grote verbetering van de positie van de vrouw, al zijn 'we' nog lang niet bij volledige gendergelijkheid en zijn er nog steeds samenlevingen, zoals het Afghanistan van Ghulam, waar extreme ongelijkheid heerst. Dit deel van het verhaal zoomt in op Nederland, dat een bijzondere ontwikkeling doormaakt: van een samenleving met sterke, onafhankelijke vrouwen (in de Gouden Eeuw) wordt het juist een land waarin de vrouw vrijwel helemaal is teruggedrongen naar het symbolische aanrecht. Met name over de vrouwenemancipatie in de twintigste eeuw al heel veel geschreven, dus bekijken we dit deel van de ge-

schiedenis door de loep van de sport. Deelname aan sportactiviteiten, zoals de Olympische Spelen, lijkt de op- en neergang van de positie van de vrouw aardig te weerspiegelen.

Zoals je misschien al hebt gemerkt, bestrijkt dit verhaal een buitengewoon lange periode en een uitgestrekt gebied. Het reikt van het Paleolithicum tot het heden en van het Midden-Oosten helemaal tot Engeland en Japan. De belangrijkste inperking is misschien dat de meeste aandacht uitgaat naar Eurazië, en dat Sub-Sahara Afrika, Amerika en Australië grotendeels buiten beschouwing gelaten worden. Eurazië vormt vanaf het ontstaan van steden en staten in feite een systeem dat zich goed leent voor een systematische analyse van genderverhoudingen in het verleden, terwijl Afrika, Amerika en Australië ieder hun eigen verhalen hebben. Het verhaal van de vroegmoderne slavernij, bijvoorbeeld, dat Amerika en Afrika met elkaar verbindt, wordt in deze geschiedenis dus niet meegenomen, hoewel het in allerlei opzichten het contrapunt is van het verhaal dat wel verteld wordt (slavernij is de extreme tegenvoeter van agency, en het massaal onderdrukken van de agency van de tot slaaf gemaakte bevolking had dramatische gevolgen voor het ontwikkelingspotentieel van economie en samenleving op de lange termijn).

Het uitgangspunt van dit verhaal zijn de regionale verschillen in gezinssystemen en genderverhoudingen in Eurazië. Deze verschillen zijn zeer uitgesproken: vanuit een Deens perspectief kunnen Afghaanse genderrelaties en familiehiërarchieën totaal vreemd lijken, en